

Nasilni desničarski ekstremizam na Zapadnom Balkanu: Pregled izazova pojedinih zemalja u oblasti P/CVE

Autor: **Mirza Buljubašić**,
Član ekspertske grupe RAN-a na Zapadnom Balkanu

Radicalisation Awareness Network

RAN
Practitioners

Nasilni desničarski ekstremizam na Zapadnom Balkanu:

**Pregled izazova pojedinih zemalja
u oblasti P/CVE**

PRAVNO OBAVEŠTENJE

Ovaj dokument je pripremljen za Evropsku komisiju, ali odražava isključivo stavove autora. Evropska komisija nije odgovorna za posledice koje proizlaze iz ponovne upotrebe ove publikacije. Više informacija o Evropskoj uniji dostupno je na internetu (<http://www.europa.eu>).

Luksemburg: Izdavačka kancelarija Evropske unije, 2022

© Evropska unija, 2022

Politika ponovne upotrebe dokumenata Evropske komisije sprovodi se u skladu sa Odlukom Komisije 2011/833/EU od 12. decembra 2011. godine o ponovnoj upotrebi dokumenata Komisije (SL L 330, 14.12.2011, str. 39). Osim ako nije navedeno drugačije, ponovna upotreba ovog dokumenta je dozvoljena u skladu sa licencom Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). To znači da je ponovna upotreba dozvoljena pod uslovom da se navede izvor i naznače sve izmene.

Za upotrebu ili reprodukciju elemenata koji nisu u vlasništvu Evropske unije može biti potrebno zatražiti dozvolu direktno od odgovarajućih nosilaca prava.

Uvod i kontekst

Proteklih godina sve je veća zabrinutost zbog potencijala za nasilni desničarski ekstremizam (VRWE) na Zapadnom Balkanu: u Albaniji, Bosni i Hercegovini (BiH), na Kosovu*¹, u Crnoj Gori, Severnoj Makedoniji i Srbiji. Sa istorijom nasilja koje potiče iz desničarskih (političkih) ideologija i akcija, ovaj region se oduvek smatra politički nestabilnim.² Stručnjaci i zvaničnici sa Zapadnog Balkana izražavaju zabrinutost zbog širenja desničarskog ekstremizma (RWE) u kontekstu političkog sukoba. Zato se ovaj rad fokusira i na još uvek nenasilne i na nasilne ekstremističke pokrete i aktivnosti na Zapadnom Balkanu.³

Stručnjaci i praktičari koriste različite termine za formulisanje VRWE, ali još uvek nedostaje univerzalna definicija. Godine 2021. grupa država članica Evropske unije (EU), učesnica Projektne zasnovane saradnje⁴ u oblasti nasilnog desničarskog ekstremizma (Bugarska, Danska, Finska, Francuska, Nemačka, Grčka, Irska, Švedska), odlučila je da usvoji sledeću radnu, pravno neobavezujuću definiciju:

„Nasilni desničarski ekstremizam su radnje pojedinaca ili grupa koji koriste, podstiču, opravdavaju ili podržavaju nasilje i mržnju ili prete njima zarad ostvarivanja svojih političkih ili ideoloških ciljeva, motivisani ideologijama koje se zasnivaju na odbacivanju demokratskog poretka i vrednosti, i osnovnih prava, i usredsređeni su na isključivi nacionalizam, rasizam, ksenofobiju i/ili njima srodnu netoleranciju.”

U ovom radu RWE se definiše kao ideologija koja „obuhvata autoritarizam, antidemokratiju i isključivi i/ili holistički nacionalizam”.⁵ Prateće karakteristike ovog koncepta su ksenofobija, rasizam i populizam.⁶ Njegova nasilna manifestacija (VRWE) je oblik političkog nasilja sa fluidnim granicama između zločina iz mržnje, terorizma⁷ i zverstva (npr. genocid, zločini protiv čovečnosti, ratni zločini, etničko čišćenje).⁸ Nerazdvojna karakteristika VRWE na Zapadnom Balkanu je etnonacionalizam. Ovaj koncept se zasniva na identitetu velike grupe koji se formira oko zajedničkih tačaka – kao što su mit o zajedničkom poreklu, jeziku i religiji – i ima ideološke korene u nativizmu, rasizmu, šovinizmu, tradicionalizmu, ksenofobiji, homofobiji i supremaciji.⁹

Na Zapadnom Balkanu postoje brojni faktori rizika koji se mogu povezati sa RWE, kao što su nerešena pitanja vezana za identitet, konfliktna istorijska pitanja i pitanja upravne vlasti, u nekim slučajevima teška tranzicija ka potpuno ostvarenoj demokratiji, zamrznuti konflikt i administrativna disfunkcionalnost. Uz to, znanje o RWE na Zapadnom Balkanu je fragmentarno i neorganizovano. Ovaj rad ima za cilj da prikupi i sistematizuje znanje o RWE na Zapadnom Balkanu; on obuhvata najvažnije izazove za sprečavanje i suzbijanje ovog oblika nasilnog ekstremizma.

Nakon kratkog uvoda, detaljno će biti obrađeni RWE i tendencije ka VRWE na Zapadnom Balkanu. Sistematski su predstavljeni najvažniji akteri i faktori RWE – iz Albanije, BiH, sa Kosova*, iz Crne Gore,

¹ Ovo određenje ne dovodi u pitanje stavove o statusu i u skladu je sa Rezolucijom SB UN 1244/1999 i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde o proglašenju nezavisnosti Kosova

² Azinović, *Understanding violent extremism in the Western Balkans*, 3; Bećirević, Halilović and Azinović, *Radicalisation and violent extremism in the Western Balkans*, 6.

³ Azinović, *Understanding violent extremism in the Western Balkans*, 3 and 14; Schmid, *Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?*, 14.

⁴ Projektne zasnovana saradnja su projekti koje vode zemlje EU, uz podršku Evropske komisije, za podsticanje razmene i saradnje na prioritetnim temama prevencije radikalizacije. Dodatne informacije možete naći ovde: https://ec.europa.eu/home-affairs/policies/internal-security/counter-terrorism-and-radicalisation/prevention-radicalisation/project-based-collaborations_en.

⁵ Carter, *Right-wing extremism/radicalism: reconstructing the concept*, 157.

⁶ Carter, *Right-wing extremism/radicalism: reconstructing the concept*, 18.

⁷ Counter-Terrorism Committee Executive Directorate, *Member States Concerned by the Growing and Increasingly Transnational Threat of Extreme Right-Wing Terrorism*, 2.

⁸ Buljubašić and Holá, *Historical Trauma and Radicalisation: How Can Intergenerational Transmission of Collective Traumas Contribute to (Group) Radicalisation?* 3.

⁹ Halilović and Veljan, *Exploring ethno-nationalist extremism in Bosnia and Herzegovina*, 11; Volkan, *Large-group identity, international relations and psychoanalysis*, 206-213; ali videti Malešević and Trošt-Pavasović, *Nation-States and Nationalism*.

Severne Makedonije i Srbije – koji doprinose odobravanju VRWE. Rad se završava kontekstualizacijom radikalizacije RWE, opisom glavnih izazova za P/CVE na Zapadnom Balkanu i preporukama politike.

Izazovi pojedinih zemalja Zapadnog Balkana u oblasti RWE

a. Albanija

Albanija je članica Severnoatlantskog pakta (NATO) i kandidat za članstvo u EU, ali iskustva iz prošlosti još uvek su prisutna u njenoj sadašnjosti.¹⁰ Zemlja se i dalje suočava sa mnogim izazovima u pogledu ekonomskog i društvenog razvoja, vladavine prava i korupcije.¹¹ Poslednjih godina, međutim, Albanija je pokazala da je posvećena reformama usmerenim ka EU i pružila je opipljive i održive rezultate.¹² U nekim slučajevima, poteškoće Albanije da se pomiri sa zloupotrebama svog bivšeg totalitarnog režima utiču na današnje društvo i politički diskurs. Da bi kritikovali vladu i pokazali nezadovoljstvo, ljudi postaju skloniji da podrže narativ RWE. Kako je Đerđi Vurmo, direktor Instituta za demokratiju i medijaciju u Tirani, rekao u intervjuu za Balkansku istraživačku mrežu:

„To znači da postoji veliki potencijal za populističke narative i narative protiv 'establišmenta', uključujući ultradesničarske ideologije i grupe.”¹³

Albanski RWE je prisutan u političkom diskursu. Neke političke partije RWE promovišu iredentizam ili autonomiju susjednih teritorija naseljenih Albancima i takođe imaju veze sa ultradesničarskim strankama u EU¹⁴ Ove političke stranke nisu dominantna struja i marginalne su u političkom odlučivanju.¹⁵ Često koriste retoriku podstaknutu ksenofobijom i rasizmom.¹⁶ Jedini otvoreno neofašistički pokret je *Albanska treća pozicija*, koja je protiv komunizma, demokratije i avramskih religija i promoviše albanski tradicionalizam, paganizam i rasizam. Za diskurs straha od globalizma, koji, po njima, promovišu Džordž Soroš i levica, ciljna publika su albanski muslimani. Članovi ovog nasilnog desničarskog ekstremističkog pokreta su anonimni i malobrojni. Na internetu su aktivni na engleskom i albanskom jeziku. Da bi privukli omladinu, objave su im duhovite i atraktivne, i koriste stil „uradi sam” i faševj.¹⁷ O trenutnim aktivnostima *Albanske nacionalne armije*, organizacije VRWE koja deluje u Albaniji, Grčkoj, na Kosovu*, u Severnoj Makedoniji i Srbiji, sa ciljem stvaranja Velike Albanije, malo se zna.¹⁸

Desničarske ekstremističke ideje su prisutne na internetu, a i dijaspora igra ulogu u radikalizaciji. Generalno, narativ RWE zasniva se na rasizmu prema Romima i migrantima. Slično drugim zemljama ZB, njihovi onlajn-sadržaji obuhvataju antikomunizam, istorijski revizionizam, ksenofobiju, antisemitizam, rasizam i teorije zavere.¹⁹ Takođe, fudbalski ultrasi u Albaniji imaju tendenciju da promovišu RWE. Na primer, ultrasi *Tirone* otvoreno koriste fašističke ili nacističke simbole i poruke na stadionima, kao što je upotreba transparenta SS divizije Skenderbeg. Aktivni su i na društvenim mrežama, gde promovišu nacizam i istorijski revizionizam.²⁰ Otvorenim promovisanjem antievropskih, antiameričkih, protrampovskih i proruskih stavova desničarski ekstremisti dodatno zloupotrebljavaju skepticizam prema EU i nezadovoljstvo naporima Vlade da izgradi demokratske institucije.

¹⁰ Gjeta, *Albania Remains Hostage to its Communist Past*

¹¹ Qirjazi and Shehu, *Community Perspectives on Preventing Violent Extremism in Albania*, 3.

¹² Dodatne informacije o Albaniji, uključujući njen angažman u borbi protiv nasilnog ekstremizma, možete naći u godišnjem izveštaju Evropske komisije o Albaniji: *Albania 2021 Report. 2021 Communication on EU Enlargement Policy. Izveštaj na engleskom jeziku dostupan je ovde: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/albania-report-2021_en.*

¹³ Kuloglija et al., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*

¹⁴ Bego, *Albania*, 60.

¹⁵ Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 15.

¹⁶ Srbe, Crnogorce i Grke prikazuju kao osvajače, varvare, pretnju albanskoj naciji. Bego, *Albania*, 61.

¹⁷ Bego, *Albania*, 59.

¹⁸ Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 15.

¹⁹ Bego, *Albania*, 59–61.

²⁰ Bego, *Do Albanians like Fascism? An Iconographical Investigation on Social Media Material*

Da bi se albansko društvo uhvatilo u koštac sa VRWE, o destruktivnoj fašističkoj i komunističkoj istoriji treba govoriti na odgovarajući način, a njeno nasleđe otkriti i saopštiti javnosti, uključujući i onlajn-platforme i televizije. Javnost, posebno dijaspora i omladina izložena riziku treba da budu informisani o potencijalima neofašizma, koji uključuju onlajn-regrutovanje i strategije radikalizacije. Osetljiva pitanja grčke manjine u Albaniji, kao i odnosi Kosovo*–Srbija, i dalje imaju potencijal da mobilišu podršku za RWE.²¹ Regionalni oblici saradnje, na primer kroz obrazovnu i ekonomsku saradnju, mogli bi da ublaže distanciranje od drugih partnera na Zapadnom Balkanu po osnovu istorijskih i kulturnih razlika. Nezadovoljstvo naporima Vlade da izgradi demokratske institucije i pozabavi se ekonomijom, zdravstvenim i migracijskim pitanjima, kao i organizovanim kriminalom, predstavlja potencijal za VRWE. U tom pogledu, vladavina prava i izgledi za pristupanje EU mogli bi da igraju ključnu ulogu u tom pogledu.²²

b. Bosna i Hercegovina

Rat u BiH je okončan u novembru 1995. godine, ali njegovo nasleđe i dalje ima uticaja na građane BiH.²³ Nedostatak konsenzusa o narativima prošlosti, česte političke nesuglasice, značajni ekonomski problemi i razni strani uticaji međusobno su se ukrštali i dodatno pojačali međuetničke i političke tenzije i polarizaciju.²⁴ Zato je društvo BiH naročito izloženo etnonacionalizmu, političkoj radikalizaciji i ideološkom ekstremizmu.²⁵ Kao što je navedeno u Izveštaju Evropske komisije o Bosni i Hercegovini za 2021. godinu:

„Javna politička posvećenost vlasti na svim nivoima strateškom cilju evropskih integracija nije pretvorena u konkretnu akciju jer su politički lideri nastavili da se upuštaju u secesionističku retoriku i nekonstruktivne političke sporove.”²⁶

Ideološki spektar RWE u BiH uglavnom je podeljen prema etničkoj pripadnosti i obuhvata ultranacionalističke, neofašističke i neonacističke pokrete.²⁷ Najzastupljeniji narativi ovih grupa vezani su za verski nacionalizam, homofobiju, antisemitizam, islamofobiju i istorijski revizionizam. Aktivnosti su im diskretne. Nisu politički aktivni i nema dokaza o njihovoj navodnoj povezanosti sa nacionalističkim političkim partijama.²⁸ Ove grupe su povezane sa fudbalskim huliganima, a najistaknutiji primeri su etnički hrvatski ultrasi iz Mostara i etnički srpski ultrasi iz Prijedora. U Mostaru, *ultrasi Zrinjskog* – od kojih su neki članovi organizacije *Skinheads Mostar* – otvoreno podržavaju neonacizam i povezani su sa ukrajinskom nasilnom desničarskom ekstremističkom organizacijom *Azov*.²⁹ U Prijedoru, *ultrasi Rudara* imaju slične osobine kao njihove kolege iz Mostara. Povezani su sa srpskim desničarskim ekstremističkim organizacijama i pohađali su VRWE kampove u Rusiji.³⁰ Takođe, Bosanski pokret nacionalnog ponosa ima za cilj čistu bošnjačku državu.³¹ Oni promovišu homofobične, antisemitske, antimuslimanske i antikomunističke ideje,³² i povezani su sa sličnim pokretima u Ukrajini i Skandinaviji.³³

²² European Commission, *Albania 2021 Report*

²³ Turčalo and Veljan, *Community Perspectives on the Prevention of Violent Extremism in Bosnia and Herzegovina*, 2; Buljubašić, *Predetermined for war? A trace of intergenerational transmission of war legacies among ethnically divided postwar generation from Bosnian urban areas*, 77–94.

²⁴ Bećirević, *Bosnia and Herzegovina report*, 5.

²⁵ Dodatne informacije o Bosni i Hercegovini, uključujući njen angažman u borbi protiv nasilnog ekstremizma, možete naći u godišnjem izveštaju Evropske komisije o Bosni i Hercegovini: *Bosnia and Herzegovina 2021 Report. 2021 Communication on EU Enlargement Policy*. Izveštaj na engleskom jeziku dostupan je ovde: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/bosnia-and-herzegovina-report-2021_en

²⁶ European Commission, *Bosnia and Herzegovina 2021 Report*, 3.

²⁷ Organizacije koje promovišu neonacističku ideologiju su *Bosanski pokret nacionalnog ponosa*, *Krv i čast*, s njom povezana grupa *Combat 18* i *Skinheads Mostar*

²⁸ Kuloglija, *Bosnia and Herzegovina*, 65.

²⁹ Kuloglija, *In Bosnian River Town, Far-Right Symbols and a Link to Ukraine*

³⁰ Kuloglija, *Ultra-Right Groups Show Their Face in Bosnian Town*

³¹ Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 10

³² Kuloglija, *Bosnian Far-Right Movement Weds Bosniak Nationalism, Neo-Nazism*

³³ Milekic et al., *Far-Right Balkan Groups Flourish on the Net*

Neke RWE organizacije deluju kao zvanično registrovane nevladine organizacije (NVO) u Republici Srpskoj, pokazuju antivladine tendencije dok se zalažu za nacionalno jedinstvo i etničku čistoću, poput *Četničkog pokreta*. Njihov narativ se zasniva na iredentizmu, istorijskom revizionizmu, slavljenju ratnih zločinaca i širenju antihrvatskih, antimuslimanskih i antikomunističkih stavova. Sve blisko saraduju sa sličnim organizacijama iz Crne Gore, Srbije i šire, a imaju bliske veze sa Srpskom pravoslavnom crkvom, boračkim organizacijama i raznim drugim desničarskim ekstremističkim organizacijama i pojedincima. Četnička okupljanja u Republici Srpskoj karakterišu militaristički rituali, negiranje genocida u Srebrenici, veličanje ratnih zločinaca i prikazivanje etnonacionalističke i fašističke ikonografije.³⁴ Njihovi članovi imaju bliske veze sa VRWE uključenim u ukrajinski rat. Najmanje 11 državljana BiH borilo se u Ukrajini pre oružanog sukoba 2022. godine,³⁵ ali proceduralna pitanja, kao što je pribavljanje dokaza, otežavaju vođenje krivičnih postupaka.³⁶ Ruski i srpski desničarski ekstremisti imaju formalne i neformalne ogranke i članove u bosanskohercegovačkom entitetu Republici Srpskoj. Primeri iz Rusije su *Noćni vukovi*, koji imaju bliske veze sa Putinom³⁷ i srpskom političkom scenom u BiH.³⁸ Ruska podrška srpskim aktivistima i organizacijama RWE je višestruka i proteže se od podrške jačanju (onlajn) aktivnosti, do vojne obuke.³⁹ Ruski borci iz Ukrajine radili su kao instruktori u kampovima za obuku mladih u Rusiji i Srbiji, u kojima su učestvovala deca iz bosansko-hercegovačkog entiteta Republika Srpska.⁴⁰ Takođe, nekoliko srpskih VRWE organizacija, kao što su *Srpski kozaci*,⁴¹ i desničarske ekstremističke organizacije, kao što je *Srpska čast*, imaju članstvo i deluju u BiH. RWE organizacije koje su osnovane i deluju u entitetu Republika Srpska imaju sličan obrazac: sumnjivo finansiranje, pravoslavni nacionalizam, proruska podrška, homofobija, militarizam i istorijski revizionizam. Neki, poput *Svetog Grigorija Lončara*, koriste humanitarnost kao paravan.⁴²

Većina hrvatskih RWE aktivnosti uglavnom je raštrkana po pojedinim neformalnim grupama, uglavnom onlajn, preko veb-portala i raznih društvenih mreža. Hrvatski RWE se iz susedne Hrvatske preliva na etničke Hrvate u BiH. Bori se sa istorijskim revizionizmom, poput Drugog svetskog rata ili ratova iz devedesetih godina 20. veka,⁴³ karakteriše ga homofobija, islamofobija, ksenofobija i glorifikacija ratnih zločina, a posebno je izražena mržnja prema feminizmu, rodnoj ravnopravnosti i abortusu, takođe i zbog ukrštanja sa religijom i verskim institucijama.⁴⁴ Najmanje 20 osoba iz BiH i Hrvatske pridružilo se dobrovoljačkom VRWE bataljonu Azov u Ukrajini pre oružanog sukoba 2022. godine.⁴⁵

Treba poboljšati koordinaciju i komunikaciju među bezbednosnim agencijama u BiH, a važna dostignuća bili bi jača vladavina prava i otvorena politička volja za hvatanje u koštac sa RWE.⁴⁶ Potrebne su politike posvećene sprečavanju i suzbijanju VRWE i efikasna kontrola onlajn-sadržaja.⁴⁷ Državni zvaničnici moraju bolje razumeti koliko je važna borba protiv ovih pojava i da treba sprovoditi mere specijalizovane obuke za različite sektore, kao što su pravosuđe, organi za sprovođenje zakona i drugi bezbednosni organi. U BiH, pokretač potencijalnog VRWE leži duboko u složenom političkom kontekstu koji podrazumeva ukrštanje politike, verskog nacionalizma,⁴⁸ međuetničke polarizacije i nerešenih pitanja iz prošlosti.⁴⁹

Osnajivanjem žena, posebno u procesu donošenja odluka, i podržavanjem nezavisnih medija mogle bi se ublažiti simpatije prema RWE.⁵⁰ Napori tranzicione pravde, uključujući aktivnosti na polju izgradnje mira i pomirenja, moraju se ponovo osmisliti i prilagoditi za P/CVE. Umesto angažovanja opšte populacije, treba

³⁴ Veljan and Čehajić, *A Dangerous Nexus? History, Ideology and the Structure of the Contemporary Chetnik Movement*, 22-40.

³⁵ Obrenović, *Novi zov rata u Ukrajini za dobrovoljce iz BiH i Srbije*

³⁶ Bećirević, *Bosnia and Herzegovina report*, 12.

³⁷ Losh, *Putin's Angels: the bikers battling for Russia in Ukraine*

³⁸ Mujkić, *Bosnian Branch of 'Putin's Angels' Enjoys Political Backing*

³⁹ Mujkić, *Ukraine War Veterans Bind Russia and Bosnian Serbs*

⁴⁰ Mujkić, *How Russian Fighters Train Serb Teens at 'Military-Patriotic' Camps*

⁴¹ Obrenovic, *Under Cossack Banner, Russian Ties with Balkan Fighters Strengthened*

⁴² Pekmez, *Black-Clad 'Humanitarians' Promote Pro-Russian Agenda in Bosnia*

⁴³ Colborne, *Croatia Key to Ukrainian Far-Right's International Ambitions*

⁴⁴ Veljan and Čehajić-Campara, *Gender Ideologies: How Extremists Exploit Battles over Women's Rights and Drive Reciprocal Radicalisation*

⁴⁵ Colborne, *Croatia Key to Ukrainian Far-Right's International Ambitions*

⁴⁶ Kuloglija et al., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*

⁴⁷ Kuloglija, *In Bosnian River Town, Far-Right Symbols and a Link to Ukraine*

⁴⁸ Bećirević, *Bosnia and Herzegovina report*, 44-45

⁴⁹ Hone, *How Ethnic and Religious Nationalism Threaten the Bosnian State*, 58-77

⁵⁰ Atlantic Initiative, *Countering Violent Extremism Baseline Program*

pažljivo odabrati mlade izložene riziku od VRWE i uključiti ih u aktivnosti kao što su edukativne posete oblastima u kojima pretežno žive druge etničke grupe.

c. Kosovo*

Posle rata, krajem devedesetih godina prošlog veka, na Kosovu su se poboljšali društveno-politička stvarnost i uslovi života. Napredak na putu ka EU se nastavlja.⁵¹ Međutim, zemlja se još uvek suočava sa percepcijom neuspešnih leaderskih napora, nezaposlenosti i korupcije.⁵² Govoreći o fokus-grupi Nacionalnog demokratskog instituta za Kosovo, iz 2016. godine, Adrijan Štuni, stručnjak za spoljnu politiku i bezbednost Balkana, primetio je:

„Učesnici su izrazili malo poverenja u većinu vladinih institucija i uglavnom ih smatraju korumpiranim, sebičnim i nesposobnim da se bave pitanjima važnim za obične građane.”⁵³

Pitanja organizovanog kriminala, nezaposlenosti i širenja straha da EU ne uspeva da odbrani interese Albanaca mogu dovesti do porasta RWE. Međutim, istraživanja koja su analizirala faktore rizika koji omogućavaju ekstremizam otkrila su da su kombinacija spoljašnjih i unutrašnjih faktora⁵⁴ i izneverena očekivanja daleko češći faktor podrške ekstremizmu nego samo ekonomska deprivacija.⁵⁵ Agresivni nacionalizam, koji je na kraju doveo do oružanog sukoba, nastavlja da opterećuje kosovsko posleratno društvo.⁵⁶ Narativi RWE koji se ukrštaju sa religijom i dalje igraju važnu ulogu u oblikovanju politike Srbije prema Kosovu. Važno je naglasiti da je RWE na Kosovu podeljen međuetničkim linijama i uglavnom se zasniva na politici vezanoj za identitet i ultraetnonacionalizam. Mada je EU omogućila normalizaciju dijaloga između Kosova i Srbije,⁵⁷ po sličnom obrascu kao u drugim zemljama Zapadnog Balkana, radikalizacija RWE uglavnom ide odozgo nadole i recipročna je; osećaj pretnje, straha i nepoverenja među etničkim grupama ima potencijal da podstakne radikalizaciju RWE.

Albanski RWE karakteriše stav o nezavisnosti Kosova i regionalno je povezan sa etničkim Albancima u Albaniji, Severnoj Makedoniji i Srbiji. Mada ideja o ujedinjenju „albanskih teritorija” ima emocionalnu privlačnost, ona nije dominantna i ne uživa široku podršku naroda. Organizacije RWE koje se zalažu za Veliku Albaniju su marginalne. To, međutim, ne znači da takvu desničarsku ekstremističku ideju ne treba smatrati mogućom pretnjom.⁵⁸ Srpski V/RWE pokreti vide Kosovo kao malu enklavu unutar Srbije, takozvano istorijsko srce. Većina desno orijentisanih Srba internalizovala je stav da su Albanci „opasni subverzivci” koji žele da stvore Veliku Albaniju, i Albance smatraju uljezima. Imaju bliske odnose sa međunarodnim RWE organizacijama i aktivistima.⁵⁹

Nacionalna strategija Kosova protiv terorizma i Akcioni plan prepoznaju RWE kao oblik ekstremizma sa nacionalističkim i političkim motivima i mehanizme za P/CVE, kao što su institucionalna koordinacija i kontrola grupa i pojedinaca koji predstavljaju potencijalnu pretnju od terorizma. Međutim, institucionalni i nevladini pristupi P/CWE više su posvećeni islamskom ekstremizmu.⁶⁰ Kosovo koristi kooperativni i koordinacioni pristup, sa nevladinim organizacijama i verskim institucijama, da spreči VRWE.⁶¹ Iako su međuetnički odnosi napredovali poslednjih godina, oni su i dalje izazov. Retorika i aktivnosti oblikuju složenu lokalnu međuetničku dinamiku i podstiču simpatije prema VRWE. Napadi i incidenti na etničkoj

⁵¹ Dodatne informacije o Kosovu, uključujući njegov angažman u borbi protiv nasilnog ekstremizma, možete naći u godišnjem izveštaju Evropske komisije o Kosovu: *Kosovo* 2021 Report. 2021 Communication on EU Enlargement Policy. Izveštaj na engleskom jeziku dostupan je ovde: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/kosovo-report-2021_en*

⁵² Beha and Selaci, *Statebuilding without Exit Strategy in Kosovo*, 97–124

⁵³ Shtuni, *Dynamics of Radicalization and Violent Extremism in Kosovo*

⁵⁴ Kraja, *Cultural Drivers of Radicalisation*

⁵⁵ Denoeux and Carter, *Guide to the Drivers of Violent Extremism*

⁵⁶ Biserko, *Yugoslavia's Implosion: The Fatal Attraction of Serbian Nationalism*

⁵⁷ European Commission Staff, *Kosovo* 2021 Report*, 3.

⁵⁸ Janjevic, *Greater Albania – bogeyman or a pipe dream?*

⁶⁰ European Commission Staff, *Kosovo* 2021 Report*, 44-45.

⁶¹ Ministry of Internal Affairs, *National Strategy against Terrorism and Action Plan 2018–2023*.

osnovi, kao i nedostatak odgovarajućeg institucionalnog odgovora, doprinose faktorima radikalizacije.⁶² Zato se svako građenje mira, pomirenje i slični naponi moraju ponovo osmisliti i biti u skladu sa lokalnim izazovima na polju RWE. Praktičari – uključujući državne zvaničnike i službe bezbednosti – imali bi koristi od obuka koje imaju za cilj da poboljšaju kapacitete za prepoznavanje ranih znakova radikalizacije i VRWE u lokalnim zajednicama, i mogli bi biti obučeni kako da se u postupcima sa građanima ophode bez predrasuda, bez obzira na njihovu etničku pripadnost. Pregovori i unapređenje odnosa između Kosova i Srbije mogli bi da ublaže RWE na Kosovu.⁶³ Nerešen spor između Kosova i Srbije ostaje među glavnim pretnjama stabilnosti Zapadnog Balkana.⁶⁴

d. Crna Gora

U poslednje dve decenije, Crna Gora je generalno ostvarila napredak ka pristupanju EU,⁶⁵ ali je politička slika u Crnoj Gori polako postala duboko fragmentirana, a etnonacionalizam je u porastu. Srpska i crnogorska etnička polarizacija i radikalizacija polako su počele da izbijaju na površinu neposredno pre nego što je Crna Gora stekla nezavisnost od Državne zajednice Srbija i Crna Gora 2006. godine. Srpski RWE u Crnoj Gori karakteriše istorijski revizionizam, politička polarizacija, uloga verskih institucija u javnom životu i ekspanzija nasilničke retorike u javnom prostoru. Onlajn-prostor, posebno društvene mreže, imaju ogromnu ulogu u radikalizaciji RWE u Crnoj Gori.⁶⁶ Na društvenim mrežama, posebno na Fejsbuku, pristalice ideologije RWE okupljaju se u desetine povezanih grupa i stranica. Ove onlajn-aktivnosti imaju posledice u stvarnom životu. Treba napomenuti da brojni građani odobravaju nasilje kao odgovor na nepravdu ili kao meru zaštite svoje vere.⁶⁷

Crna Gora je primer kako se radikalizacija RWE na Zapadnom Balkanu može razumeti kroz regionalnu i širu geopolitičku dinamiku i pomeranja.⁶⁸ Tokom godina koje su prethodile članstvu Crne Gore u NATO-u, bio je evidentan povećan ruski uticaj u zemlji. Kako su godine prolazile, vrlo dobri odnosi sa Rusijom su se pogoršavali, jer je Crna Gora imala neumljivu putanju ka članstvu u NATO-u, a Vlada je podržala sankcije EU protiv Rusije 2014. godine. Kako je pristupanje Crne Gore NATO-u postalo evidentno 2015. godine,⁶⁹ RWE je počeo značajno da raste među etničkim Srbima.⁷⁰

U Crnoj Gori je 2015. godine osnovan ogranak ruskog motociklističkog kluba *Noćni vukovi*. U Kotoru je 2016. godine formirana *Balkanska kozačka vojska*. Ove grupe imaju slične narative, koji slave ratne zločince i revizije istorije i dele snažna pravoslavna osećanja. Kao što je to slučaj u BiH i Srbiji, Crna Gora takođe ima *Četnički pokret*, koji je regionalno povezan.⁷¹ Kako je Crna Gora postala članica NATO-a 2017. godine, unutrašnja politička kriza dodatno je zatrovala političke odnose i podstakla RWE. Aktivnosti RWE koje su podržavali i podsticali proruski i prosrpski protivnici postale su intenzivnije nakon pokušaja puča 2016. U puču su učestvovala dva ruska i 20 srpskih državljana, od kojih su neki bili povezani sa ukrajinskim ratom⁷² i stranim službama bezbednosti.⁷³ Njihov cilj je navodno bio da izvrše atentat na crnogorskog predsednika i preuzmu političku vlast.⁷⁴ Nakon formiranja prosrpske vlasti u Crnoj Gori 2020. godine, Vrhovni sud je zbog kršenja krivičnog postupka oslobodio sve optužene 2021. godine.⁷⁵

Vlada Crne Gore je 2018. godine započela proces usvajanja zakona o veri, čiji je cilj da upiše svu versku imovinu i objekte koji su pripadali Kraljevini Crnoj Gori pre nego što je 1918. godine ušla u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u kojoj su dominirali Srbi. Ova odluka je pojačala međuetničke podele.

⁶² PAVE, *Focus-group in North Mitrovica with the Serbian community to examine the issue of online and offline (de) radicalization*

⁶³ Prime Minister Office, *Strategy for the prevention of violent extremism and radicalism that leads to terrorism 2015–2020*.

⁶⁴ Congressional Research Service, *Kosovo: Background and U.S. Policy*

⁶⁵ Dodatne informacije o Crnoj Gori, uključujući njen angažman u borbi protiv nasilnog ekstremizma, možete naći u godišnjem izveštaju Evropske komisije o Crnoj Gori: *Izveštaj o Crnoj Gori za 2021. godinu. Saopštenje o politici proširenja EU za 2021. godinu. Izveštaj na crnogorskom jeziku dostupan je ovde: <https://www.gov.me/dokumenta/Oaef2dec-5785-497d-8dba-527932ac124c>.*

⁶⁶ Jovanovic, *Call to Lynch: The War of Words Threatening Montenegro's Delicate Balance*

⁶⁷ Papović and Kovačević, *Rast desničarskog ekstremizma u Crnoj Gori: Građanska država na ispitu*, 14, 26–27.

⁶⁸ Morrison, *Nationalism, Identity and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro*

⁶⁹ Morrison, *Nationalism, Identity and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro*

⁷⁰ BIRN, *Montenegro: Key Political Parties*

⁷¹ Papović and Kovačević, *Rast desničarskog ekstremizma u Crnoj Gori: Građanska država na ispitu*, 26–27.

⁷² Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 14.

⁷³ Radio slobodna Evropa, *Ukinuta presuda za „državni udar“ u Crnoj Gori, DPS tvrdi rezultat pritiska na sud*

⁷⁴ Tomovic, *Key Witness in Montenegro 'Coup' Trial to Testify*

⁷⁵ Apelacioni sud Crne Gore, *Saopštenje za javnost povodom predmeta „Državni udar“*; European Commission Staff, *Montenegro 2021 Report*, 46.

Srpska crkva je reagovala angažovanjem Srba u Crnoj Gori i susjednim zemljama – Srbiji, BiH i Kosovu* – uključujući i najistaknutije političare, oko cilja koji bi zacementirao međuetničke odnose. Pod parolom „Spasimo srpske svetinje”, Srpska pravoslavna crkva je iskoristila ranjivost crnogorskog društva, što je podstaklo RWE. Domaće i regionalne grupe, kao i strane RWE organizacije kao što su ruski *Noćni vukovi* i *Kozaci*, otvoreno su podržale desetine hiljada demonstranata pripadnika Srpske pravoslavne crkve.⁷⁶ Brojne neformalne grupe RWE izrasle su iz protesta, poput *Pravoslavnog bratstva Stupovi*, koji svoju misiju opisuju kao patriotsku i humanitarnu, dok se služe ikonografijom karakterističnom za RWE grupe; takođe, neki RWE aktivisti su se čak okrenuli političkom delovanju.⁷⁷ Srpska crkva čak i ne krije svoje veze sa RWE aktivistima i grupama.⁷⁸ Kada je reč o ukrajinskom ratu, pet etničkih Srba optuženo je da se borilo na proruskoj strani pre oružanog sukoba 2022. godine, ali je samo jedan osuđen, dok su ostali pobjegli, najverovatnije u susjednu Srbiju.⁷⁹

Onlajn RWE aktivnosti su i dalje u porastu na raznim društvenim mrežama. U predizbornoj kampanji za izbore 2020. godine, od mim-stranica i drugih RWE naloga formirana je mreža za komunikaciju. Ove mreže promovišu značaj vere, srpskih nacionalnih simbola, crkve, iredentizma, toksičnog maskuliniteta i animoziteta prema drugim etničkim grupama.⁸⁰ Posledice koje izazivaju desničarski ekstremisti prevazilaze puki ideološki međuetnički sukob između Crnogoraca i Srba. Na primer, nakon izbora 2020. godine, došlo je do porasta islamofobije i incidenata protiv muslimana širom zemlje.⁸¹

Nakon gubitka političke moći i navodnih ogorčenih poteza srpskih nacionalista i sveštenstva, osnovana je desničarska ekstremistička procrnogorska politička partija – *Patriotsko-komitski savez Crne Gore* (komite). Početkom 2021. godine, komite su preuzele odgovornost za napade na novu crnogorsku vladu.⁸² Nedavno ustoličenje sveštenika Srpske pravoslavne crkve u staroj prestonici Crne Gore Cetinju postalo je novi mamac za nastavak RWE među etničkim grupama.⁸³ Na obe strane, pojedinci koji naginju ka VRWE na terenu su ultrasi iz Crne Gore i Srbije.⁸⁴

Ne postoje politike i aktivnosti u oblasti P/CVE koje se bave RWE, a rizici povezani sa takvim oblicima ekstremizma ne tretiraju se na adekvatan način.⁸⁵ Incidenti motivisani etničkom ili verskom mržnjom tretiraju se kao prekršaj. Ministarstvo unutrašnjih poslova Crne Gore zabranilo je Četnički pokret jer predstavlja bezbednosnu pretnju, ali zabrana nije iskorenila mrežu aktivnosti ovog pokreta – samo su otišli u podzemlje.⁸⁶ Onlajn-radikalizacija RWE-a je veliki problem,⁸⁷ ali slab pravni okvir za kontrolu onlajn-informacija sprečava zvanične vlasti da deluju.⁸⁸ Uz podršku i obuku, nevladine organizacije i nezavisni mediji mogu biti dragoceno sredstvo za borbu protiv široko rasprostranjenih latentnih onlajn-narativa koji mogu dovesti do radikalizacije RWE. Dok su službe bezbednosti osnovale jedinicu za radikalizaciju i tim za upozoravanje o internet-sadržajima koji se odnose na terorizam i nasilni ekstremizam, VRWE je na političkoj i medijskoj margini.⁸⁹

e. Severna Makedonija

Severna Makedonija je u poslednje dve decenije sprovedla značajan broj reformi, uključujući mere za sprečavanje i suzbijanje nasilnog ekstremizma. Međutim, čini se da je VRWE zanemaren. Treba prepoznati i unaprediti određivanje prioriteta rizika i otpornost za suzbijanje i/ili sprečavanje RWE.⁹⁰

⁷⁶ Zivanovic, *Russian 'Night Wolves' Bikers Support Montenegro Church Protests*

⁷⁷ Papović i Kovačević, *Rast desničarskog ekstremizma u Crnoj Gori: Građanska država na ispitu*, 26–27.

⁷⁸ Rudic, *Montenegro Detains Pro-Putin Bikers Escorting Serbian Patriarch*

⁷⁹ Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 14.

⁸⁰ Vujanović, *Mim-stranice kao lideri javnog mnjenja u izbornoj kampanji za parlamentarne izbore u Crnoj Gori 2020. godine*. Morrison, *Nationalism, Identity and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro*.

⁸¹ The Atlantic Initiative Team, *Muslims in Montenegro after the Elections, and Fear of the Future*; Karcic, *Separatism reloaded: How did Montenegro end up in limbo?*

⁸² Jovanovic, *Call to Lynch: The War of Words Threatening Montenegro's Delicate Balance*

⁸³ Kajosevic, *Serbian Church Leader's Enthronement Raises Tensions in Montenegro*

⁸⁴ Voice of America, *Montenegro Denounces Protest Attack on Embassy in Serbia*

⁸⁵ Kuloglija et al., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*

⁸⁶ Papović i Kovačević, *Rast desničarskog ekstremizma u Crnoj Gori: Građanska država na ispitu*, 26.

⁸⁷ European Commission Staff, *Montenegro 2021 Report*, 45.

⁸⁸ Jovanovic, *Call to Lynch: The War of Words Threatening Montenegro's Delicate Balance*

⁸⁹ Bećirević et al., *Radicalisation and violent extremism in the Western Balkans*, 17–18.

⁹⁰ Dodatne informacije o Severnoj Makedoniji, uključujući njen angažman u borbi protiv nasilnog ekstremizma, možete naći u godišnjem izveštaju Evropske komisije o Severnoj Makedoniji: *North Macedonia 2021 Report. 2021 Communication on EU*

Nakon raspada Jugoslavije, makedonsko-albanske odnose podgrevali su široko rasprostranjeni osećaj pretnje i razmirice koje su na kraju dovele do radikalizacije i nasilnih epizoda. Godine 2001, kratkotrajni oružani sukob u severozapadnom regionu zemlje okončan je Ohridskim sporazumom, koji je garantovao politička i kulturna prava Albancima. Međutim, društvo u Severnoj Makedoniji ostalo je polarizovano, a lokalni incidenti i nasilje su se nastavili. Do dodatne političke polarizacije došlo je nakon izbora 2014. godine, što je dovelo do niza protesta protiv antidemokratske vladavine i navodne korupcije. Godine 2017, RWE aktivisti iz Severne Makedonije upali su u Skupštinu reagujući na izbor jednog etničkog Albanca za predsednika Skupštine. Kao i u drugim slučajevima, radikalizacija u Severnoj Makedoniji se može razumeti samo ako se istraži regionalna i šira geopolitička dinamika.

Nekoliko događaja uticalo je na radikalizaciju makedonskih desničarskih ekstremista i njihova proruska osećanja, usmerena protiv NATO-a i EU. Teški odnosi sa Grčkom (koji utiču na članstvo u NATO) trajali su do 2018. godine, a odnosi sa Bugarskom uticali su na proces pristupanja EU 2020. godine. Etnički makedonski desničarski ekstremista ima jaka antialbanska, antigrička, antibugarska i povremeno antisrpska osećanja, dok etnički albanski desničarski ekstremista ima jaka antimakedonska i antisrpska osećanja. Samo neonacističke grupe zagovaraju antisemitizam⁹¹ Makedonski RWE teži ukrštanju sa religijom.⁹² Nekoliko marginalnih organizacija, kao što je *Hrišćansko bratstvo*, kroz simbole promoviše nasilje i koristi militantnu retoriku i govor mržnje.⁹³

Dalje, Otadžbinska makedonska organizacija za radikalnu rekonstrukciju – Vardar, Egej, Pirin koristi istorijski oslobodilački pokret kao dokaz i zalaže se za etnički čistu Makedoniju.⁹⁴ Makedonski RWE ima pozitivne stavove prema Izraelu jer njegov tretman Palestinaca vidi kao željeni model tretmana Albanaca u Severnoj Makedoniji.⁹⁵ Narodni pokret za Makedoniju prati sličan obrazac: protivi se Ohridskom sporazumu i ima teritorijalnu ekspanzionističku agendu koja datira iz perioda pre 1913. godine. Oni takođe promovišu teorije zavere i usmereni su na, pa čak i podnose krivične prijave protiv pojedinaca koje smatraju državnim neprijateljima. Svetski makedonski kongres promoviše politiku identiteta koja podiže makedonski istorijski značaj, kao što je ideja da je Severna Makedonija istorijska kolevka evropske civilizacije. Ove organizacije imaju marginalni uticaj, ali dele neke slične interese i uživaju podršku aktivista ekstremne desnice.⁹⁶ Ove grupe koriste društvene mreže za propagandu, koja često ima tendenciju da izazove emocionalne reakcije, kao što je pretnja ili osećaj mržnje prema drugim etničkim grupama, koje dovode do odobravanja nasilja.⁹⁷

Među etničkim Severnim Makedoncima postoji nekoliko aktivnih, međusobno povezanih neonacističkih grupa. Njihove aktivnosti su nejasne i skrivene od očiju javnosti, uglavnom su prisutne u Bitolju i Skoplju, ali imaju određeni uticaj među fudbalskim ultrasima,⁹⁸ kao što su *Komiti, ultrasi* fudbalskog kluba Vardar. Njihove aktivnosti uključuju simboliziranje prisustva u javnom prostoru, a imaju tendenciju da promovišu diskurs o čistoj Makedoniji i pokazuju ekstremnu mržnju prema Albancima, Grcima i Romima.⁹⁹ Postoje indicije da neonacista ima u *Makedonskom radikalnom frontu Sarisa*, koji promoviše ideju o drevnim korenima i istorijskom kontinuitetu makedonskog naroda, koja se ukršta sa ideologijom drugih makedonskih RWE organizacija.¹⁰⁰ Mada su neonacisti marginalni, rasizam i govor mržnje su postali široko rasprostranjeni na internetu.¹⁰¹ Albanski RWE se zalaže za veću autonomiju etničkih Albanaca ili Veliku Albaniju.¹⁰² Snažna retorika protiv Ohridskog sporazuma i promocija teritorijalnih nacionalističkih aspiracija prisutne su i na internetu i na javnom prostoru, na primer kroz grafite. *Balisti, ultrasi* fudbalskog kluba Škendija iz Tetova, ispoljavaju antislovenska, pre svega antimakedonska i antisrpska osećanja.¹⁰³

Enlargement Policy. Izveštaj na engleskom jeziku dostupan je ovde: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/north-macedonia-report-2021_en

⁹¹ Zdravkovski, *North Macedonia*, 100–101.

⁹² Zdravkovski and Morrison, *The Orthodox Churches of Macedonia and Montenegro: The Quest for Autocephaly*

⁹³ Kambovski et al., *National Approaches to Extremism. North Macedonia*, 6.

⁹⁴ Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 12.

⁹⁵ Zdravkovski, *North Macedonia*, 101.

⁹⁶ Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 12–13.

⁹⁷ Milekic et al., *Far-Right Balkan Groups Flourish on the Net*

⁹⁸ Zdravkovski, *North Macedonia*, 100–101.

⁹⁹ Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 12–13.

¹⁰⁰ Neofotistos, *Sport and nationalism in the Republic of North Macedonia*, 110–122.

¹⁰¹ Zdravkovski, *North Macedonia*, 100–101.

¹⁰² Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 11, 13–14.

¹⁰³ Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 13; Saveski i Sadiku, *The Radical Right in Macedonia*, 5–6.

Aktivisti uveliko koriste društvene medije za dobijanje podrške i promovisanje desničarskih ekstremističkih ideja.¹⁰⁴ Kao i u drugim zemljama Zapadnog Balkana, RWE je postao prisutniji na internetu i uticajniji za vreme pandemije kovid 19 i kroz teorije zavere.¹⁰⁵ Makedonski RWE ima regionalne veze. Dok jedni imaju bliske veze sa srpskim i ruskim desničarskim ekstremistima, drugi su bliži evropskim RWE organizacijama. Na primer, u pokušaju državnog udara 2017. godine učestvovao je Srbin koji je učestvovao u ukrajinskom ratu. S druge strane, albanski desničarski ekstremisti bliski su sa svojim kolegama u Albaniji i na Kosovu.¹⁰⁶ Razumevanje uticaja regionalnih političkih i ekstremističkih grupa, kao što su srpske i albanske, na RWE od suštinskog je značaja za sprečavanje radikalizacije i sprovođenje politike P/CVE.

Severna Makedonija ima zakonski okvir za zabranu RWE organizacija i njihovih aktivnosti, ali ga izgleda nikada nije koristila. Za zabranu potencijalnih VRWE organizacija potrebne su odluke Vlade. Kako je primetio Oliver Spasovski, ministar unutrašnjih poslova Severne Makedonije, ekstremizam predstavlja „stvarnu opasnost”.¹⁰⁷ Praćenje i kontrola RWE aktivista jedno je od relevantnih operativnih bezbednosnih pitanja. Zato obuka praktičara (uključujući aktere bezbednosti i pravosuđe) može biti važan korak za P/CVE. Lokalni akteri u oblasti P/CVE i nevladine organizacije treba da budu uključeni u obuku, istraživanje, osmišljavanje i sprovođenje politika za sprečavanje RWE i da sprovedu aktivnosti P/CVE fokusirane na RWE. Ovo treba da obuhvati rešavanje problema onlajn-aktivnosti RWE, pitanja identiteta i političkih pitanja, ali i generalno loše ekonomske situacije mladih, što negativno utiče na političku situaciju u zemlji.¹⁰⁸

f. Srbija

Tokom 1988/89. godine, srpska inteligencija, elita i političari udružili su snage da podstaknu nacionalnu revoluciju u stvaranju „jedinstvene Srbije” pozivajući se na društveno-ekonomsko i nacionalno nezadovoljstvo Srba u bivšoj jugoslovenskoj republici. U godinama koje su usledile, Srbija je izvršila značajne pristupne reforme u okviru procesa pridruživanja EU,¹⁰⁹ ali nasilni pad Jugoslavije i njegove posledice proganjaju Srbiju do danas. Ovu teškoću ljudi da se pomire sa prošlošću, u kombinaciji sa slabostima kao što su duboka ekonomska nestabilnost i nekritički mediji, desničarski ekstremisti iskorišćavaju za radikalizaciju.¹¹⁰ Ratovi tokom devedesetih godina 20. veka bili su katalizator u oblikovanju srpskog RWE tako što su ekstremni nacionalizam postavili na sam vrh političke agende.¹¹¹ Glavni narativ srpskog RWE je da su srpske teritorije nepravедno odvojene od zemlje tokom ratova devedesetih godina 20. veka i da je njihov primarni cilj ujedinjenje „srpskih zemalja i naroda” (BiH, Hrvatska, Kosovo*, Crna Gora i Severna Makedonija).

U Srbiji postoji najmanje 23 aktivne V/RWE grupe.¹¹² Ideologije V/RWE su i *mejnstrim* i *andergraund*, i obuhvataju identitetske, ultranacionalističke, neonacističke, pravoslavne hrišćanske ekstremističke pokrete. U izveštajima se ističe da su deo njihove aktivnosti nasilje i pretnje migrantima, kao i napadi zasnovani na mržnji i etničkom identitetu.¹¹³ Organizacije kao što su *1389, Srpska stranka Zavetnici* i *Srpski narodni pokret Naši* deklarativno odbacuju fašizam, dok su *Stormfront Srbija, Obraz, Nacionalni srpski front, Krv i čast* i *Srpska akcija* ili klerofašističke ili neonacističke. *Krv i čast divizija Srbije* i *Nacionalni srpski front* otvoreno se zalažu za prevlast belaca i nacionalsocijalizam.¹¹⁴ Lideri desničarskih ekstremističkih organizacija veoma su uticajni na društvenim mrežama. Na primer, vođa Nacionalnog srpskog fronta –

¹⁰⁴ Zdravkovski, *North Macedonia*, 100.

¹⁰⁵ Huszka and Lessenska, *Viral vulnerability: How the pandemic is making democracy sick in the Western Balkans*

¹⁰⁶ Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 11–13.

¹⁰⁷ Kuloglija et al., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*

¹⁰⁸ Kambovski et al., *National Approaches to Extremism. North Macedonia*, 10–17.

¹⁰⁹ Dodatne informacije o Srbiji, uključujući njen angažman u borbi protiv nasilnog ekstremizma, možete naći u godišnjem izveštaju Evropske komisije o Srbiji: *Republika Srbija - Izveštaj za 2021. godinu. Saopštenje o politici proširenja EU za 2021. godinu*. Izveštaj na srpskom jeziku dostupan je ovde: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_ek_oktobar_21.PDF

¹¹⁰ Klacar, *Serbia's Right-Wing Shift Risks Fuelling Extremism*

¹¹¹ Halilovic Pastuovic et al., *Preventing and Addressing Violent Extremism: A Conceptual Framework*, 19.

¹¹² Kuloglija et al., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*

¹¹³ European Commission Staff, *Serbia 2021 Report*, 37. Petrović i Ignjatijević, *Migranti odlaze, mržnja ostaje antimigrantska ekstremna desnica u Srbiji*. Prevez and BCBP

¹¹⁴ Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 6.

koga zovu Firer – objavljuje antisemitske i rasističke postove, koje često dele i drugi desničarski ekstremistički lideri i organizacije.¹¹⁵

Zatim, *Srbska akcija* je povezana sa Nacionalnim srpskim frontom i ima hijerarhijsku vojnu strukturu, što omogućava okupljanja skinhedsa.¹¹⁶ *Srpska stranka Zavetnici*, *Dveri* i *Narodni slobodarski pokret* su protiv establišmenta i svoj narativ zasnivaju na verskom konzervativizmu. *Dveri* otvoreno promovišu narative protiv LBGTQ+, populacije, dok *Srpski narodni pokret Naši* zagovara pravoslavnu veronauku da bi se deca „zaštitila” od LBGTQ+ i rodne ravnopravnosti. Pravoslavlje je u srži srpskog V/RWE. Sve ove organizacije oslanjaju se na religiju¹¹⁷ i ističu verske elemente srpskog identiteta koje promoviše Srpska pravoslavna crkva. Zvanični narativ Srpske pravoslavne crkve u nekim slučajevima nudi „glavni okvir” u kojem deluju ove organizacije, uključujući proruska osećanja, usmerena protiv EU i NATO-a, kao i osećanja usmerena protiv LBGTQ+ populacije, pitanja statusa Kosova, ujedinjenje „srpskih zemalja i naroda” i reifikaciju počinilaca ratnih zločina.¹¹⁸ Neke RWE organizacije šire teorije zavere vezane za pandemiju, poput pokreta Živim za Srbiju, i u velikoj meri šire dezinformacije i koriste pandemiju da pridobiju pažnju javnosti. Povezani su sa *Pokretom Levijatan*, VRWE organizacijom koja se u javnosti predstavlja kao organizacija za zaštitu prava životinja. Njihove nasilne aktivnosti su usmerene protiv Roma, migranata i LBGTQ+. Vođa *Pokreta Levijatan Pavle Bihali* povezan je sa članovima neonacističke bajkerske bande *MC Srbi*.¹¹⁹ Razni pojedinci i grupe V/RWE su manje-više međusobno povezani. Na primer, *Damijan Knežević* je pomogao da se osnuju *Zavetnici* i trenutno je važna ličnost u Narodnim patrolama, pretežno antivladinoj, antimigrantskoj, VRWE organizaciji, koja je usmerena i protiv LBGTQ+ populacije i pristalica je teorija zavere. *Narodne patrole* se preklapaju sa (ne)formalnim RWE grupama, kao što je Fejsbuk grupa *Stop cenzuri*, i onlajn-prostor uglavnom koriste za regrutaciju.¹²⁰ Neke srpske desničarske ekstremističke grupe, kao što je Srpska čast, deluju kao humanitarna organizacija i imaju otvorene veze sa Rusijom.

Mada su političke desničarske ekstremističke organizacije marginalne u procesu političkog odlučivanja, one imaju relevantan uticaj na javno mnjenje, a neke su usko povezane ili indirektno saraduju sa političkim organizacijama koje imaju političku moć. *Pripadnici pank, metal i elektronske muzičke scene* samo su neki od primera supkulturnih varijanti koje pokazuju da podržavaju RWE u Srbiji.¹²¹ Ultrasi su takođe poznati po tome što otvoreno podržavaju RWE, a među njima su ultrasi beogradskih fudbalskih klubova: *Delije Crvene zvezde*, *Partizanovi Grobari* i *Radove Ujedinjene snage*. Oni koriste staru ikonografiju srpskog nacionalizma i pravoslavnog hrišćanstva i skloni su nasilju, ali se bave i dobrotvornim radom. Jedan od glavnih razloga za nedostatak efikasnih mera za suprotstavljanje desničarskom ekstremizmu¹²² među ultrasima su važne pozicije i odnosi sa fudbalskim klubovima istaknutih političara koji ih kontrolišu.¹²³ Kako je Marija Srdić iz Antifašističke koalicije Srbije primetila u intervjuu za Balkansku istraživačku mrežu:

„Dakle, te organizacije su legitimne i često ih podržavaju razni fondovi i domaće i strane institucije. Za svoje aktivnosti dobijaju takozvanu legitimnu podršku.”¹²⁴

Srbija je privlačna za neke zapadne desničarske ekstremiste. Oni su se vezali za narativ i kolektivnu imaginaciju da je Srbija branilac Evrope od islamske invazije.¹²⁵ Gotovo sve desničarske ekstremističke organizacije imaju veze ili teže da se povežu sa drugim desničarskim ekstremističkim organizacijama u Evropi. Na primer, *Srpska desnica* je pristupila evropskoj političkoj organizaciji *Alijansa za mir i slobodu*,¹²⁶ 1389 otvoreno saraduje sa desničarskim ekstremistima iz Poljske, Rusije i Južne Amerike,¹²⁷ dok su

¹¹⁵ Bego, *Serbia*, 107.

¹¹⁶ Vio, *Young Patriots’: Serbia’s Role in the European Far-right*

¹¹⁷ Bego, *Serbia*, 107–108.

¹¹⁸ Halilovic Pastuovic et al., *Preventing and Addressing Violent Extremism: A Conceptual Framework*, 19.

¹¹⁹ Colborne, *Levijatan: Serbian Animal Rights Vigilantes Go to The Polls*

¹²⁰ Vucic, *Hate, Lies and Vigilantes: Serbian ‘Anti-Vaxxer’ Brigade Plays With Fire*

¹²¹ Bego, *Serbia*, 109–111.

¹²² European Commission Staff, *Serbia 2021 Report*, 48.

¹²³ Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 6–7.

¹²⁴ Kuloglija et al., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*

¹²⁵ Mujanovic, *Why Serb Nationalism Still Inspires Europe’s Far Right*

¹²⁶ Bego, *Serbia*, 110.

¹²⁷ Milekic et al., *Far-Right Balkan Groups Flourish on the Net*

Alternativa za Nemačku i njen podmladak i ogranak *Flügel*, koje je Nemačka obaveštajna agencija zvanično proglasila „sumnjivim” za potencijalno ekstremističke poduhvate,¹²⁸ podržali lidera *Dveri Boška Obradovića* na izborima.¹²⁹ *Međunarodni vitezovi templari* poznati su po onlajn-radikalizaciji, specijalisti su za širenje mimova, video-zapisa i raznih materijala širom Evrope, i direktno su prisutni u Srbiji. Oni šire antimuslimansku, antimigrantsku i rasističku propagandu i, generalno, teorije da će muslimanski imigranti zameniti bele Evropljane.¹³⁰ Neke desničarske ekstremističke organizacije imaju lokalne ogranke u susednim zemljama, npr. *Krv i čast* u BiH, a druge su registrovane kao nevladine organizacije, npr. *Četnički pokret*, ali jedina politička organizacija koja sprovodi političke aktivnosti u BiH, Crnoj Gori i Severnoj Makedoniji je *Srpska radikalna stranka*.¹³¹ Srbija je imala bezbednosni problem zbog odlaska proruskih stranih boraca u rat u Ukrajini.¹³² Međutim, strani borci iz Ukrajine doživljavaju se kao plaćenici i obično nisu krivično gonjeni ili imaju blag tretman.¹³³ Dan pre nego što je Rusija započela napad na Ukrajinu 2022. godine, srpski četnički komandant Bratislav Živković rekao je da su „mnogi srpski dobrovoljci spremni da odu u Donjeck”. Nakon početka oružanog sukoba, Živković je potvrdio da su srpski strani borci koji će se boriti na ruskoj strani stigli.¹³⁴

Aktivnosti srpske RWE imaju recipročne efekte na radikalizaciju mađarske, bošnjačke i albanske manjine. Neke bošnjačke i albanske političke organizacije priklanjaju se separatistima i naginju ka RWE. Na primer, albanske političke desničarske ekstremističke organizacije i aktivisti u Preševskoj dolini, na jugu Srbije, veličaju lokalni ogranak bivše Oslobođilačke vojske Kosova.¹³⁵

Neki kreatori politike u Srbiji ne prepoznaju potrebu za P/CVE u vezi sa RWE. Međutim, Nacionalna strategija za sprečavanje i borbu protiv terorizma Republike Srbije obuhvata pitanje etnički motivisanog ekstremizma i separatističkih tendencija sa mogućnošću prerastanja u terorizam.¹³⁶ Često se čini da ne postoji politička volja da se V/RWE mapira kao bezbednosna pretnja. Aktivisti i organizacije RWE svesni su da je vladavina prava slaba i da su reakcije na njihove aktivnosti blage.¹³⁷ Potrebne su pravne, strateške i institucionalne reforme za hvatanje u koštac sa V/RWE, na primer za kontrolu internet-sadržaja najuticajnijih aktivista i zabranu brojnih organizacija koje predstavljaju pretnju demokratiji i bezbednosti, ne samo u Srbiji, već i u regionu.¹³⁸ Treba ojačati NVO za efikasno širenje kontranarativa na društvenim mrežama.¹³⁹

Kontekstualizacija radikalizacije RWE i izazovi za P/CVE na Zapadnom Balkanu

RWE i radikalizacija na Zapadnom Balkanu nisu se pojavili u vakuumu. Prve marginalne pojave RWE u politici i među grupama ubrzane su tehnološkim napretkom i političkim, ekonomskim i zdravstvenim krizama (pandemija kovid 19). Danas su narativi RWE vrlo internacionalizovan, mejnstrim fenomen, koji se ne odvija samo na marginalnim platformama.¹⁴⁰ Na Zapadnom Balkanu, strane sile, kao što je Rusija, dodatno iskorišćavaju ideološke podele, ranjivost i nedaće. Njihovo delovanje ubrzava pad poverenja u međunarodne saveze, javne institucije i medije, dok narativi koriste nerešene sukobe iz prošlosti za podsticanje regionalnih ili međuetničkih tenzija. Strani borci uspešno su regrutovani stvaranjem saveza zasnovanih na pravoslavnom bratstvu i finansiranjem V/RWE na Zapadnom Balkanu.¹⁴¹ Ipak, sa novom

¹²⁸ Bundesamt für Verfassungsschutz, *Fachinformation: Teilorganisationen der Partei "Alternative für Deutschland" (AfD)*

¹²⁹ Radicevic, "We Are Their Voice": German Far-Right Builds Balkan Alliances

¹³⁰ Chua et al., *Responding to Violent Extremism in the Western Balkans*, 27.

¹³¹ Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 10.

¹³² Petrović, *The Problem of Islamist Extremism in Serbia: What are the drivers and how to Address Them*, 2.

¹³³ Kelly, *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*, 9.

¹³⁴ Kuloglija and Husarić, *Serb Volunteers Answer Call to Fight in Ukraine*

¹³⁵ Bego, *Serbia*, 107, 110.

¹³⁶ European Commission Staff, *Serbia 2021 Report*, 47.

¹³⁷ Bego, *Serbia*, 111.

¹³⁸ Kuloglija et al., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*

¹³⁹ Bego, *Serbia*, 111.

¹⁴⁰ Pauwels, *Contemporary manifestations of violent right-wing extremism in the EU: An overview of P/CVE practices*.

¹⁴¹ Eisentraut and de Leon, *Propaganda and Disinformation in the Western Balkans: How the EU Can Counter Russia's Information War*, 3-4; Chua et al., *Responding to Violent Extremism in the Western Balkans*, 7, 9-10, 14; Rrustemi, *Far-Right Trends in Southeastern Europe: The Influences of Russia, Croatia, Serbia and Albania*.

eskalacijom sukoba u Ukrajini i šire, postoji pretnja da će aktivisti V/RWE nastaviti da odlaze da učestvuju u stranom ratu¹⁴², tako da ostaju značajna pretnja bezbednosti na Zapadnom Balkanu¹⁴³. Dakle, radikalizacija RWE na Zapadnom Balkanu može se razumeti kroz regionalnu i širu geopolitičku dinamiku i pomeranja.

Na Zapadnom Balkanu, radikalizacija RWE uglavnom je odozgo nadole i recipročna. To je rezultat složenog neksusa koji povezuje vladajuću politiku, verske institucije i pokrete koji koriste zamah RWE, koji teži da postane nasilan,¹⁴⁴ vođen ogorčenjima, traumama i strahom iz prošlih ratova.¹⁴⁵ S obzirom na porast nasilnih napada na Zapadu koji se pripisuju desničarskim ekstremistima – neki inspirisanim srpskim nacionalizmom – slična dinamika predstavlja pretnju Zapadnom Balkanu i ne treba je olako shvatiti.¹⁴⁶

Slabo poverenje u medije, čak najniži rezultati medijske pismenosti u Evropi, i nedostatak kritičkog i nezavisnog novinarstva čine Zapadni Balkan ranjivim na dezinformacije. Iako neka istraživanja pokazuju da je lična interakcija i dalje primarni mehanizam RWE regrutovanja,¹⁴⁷ sveprisutnost RWE narativa na internetu to olakšava. Ali i prisustvo RWE u fizičkim prostorima u vidu grafita, spomenika i parada koji simbolično prikazuju (verski) etnonacionalizam predstavlja razlog za zabrinutost u BiH, Crnoj Gori i Severnoj Makedoniji. Budući da je Srbija jedna od država koja je najpodložnija nasilnom desničarskom ekstremizmu, zabrinjavajuća je usaglašenost srpskih desničarskih ekstremista sa vladajućom politikom, medijima i verskim institucijama u zalaganju za iredentističke ciljeve kroz meku politiku.¹⁴⁸ Gotovo sve srpske RWE organizacije regionalno su povezane i deluju kao izvoznik VRWE narativa širom Balkana. Neke od njihovih aktivnosti se uvode u glavne tokove i njihove onlajn-aktivnosti predstavljaju bezbednosne izazove za BiH, Kosovo* i Crnu Goru. BiH je takođe podložna nasilnom desničarskom ekstremizmu, imajući u vidu političke i društveno-ekonomske izazove s kojima se suočava. U kontekstu BiH, Kosova*, Crne Gore, Severne Makedonije i Srbije, recipročna radikalizacija pokreće RWE i rasplamsava ionako krhke odnose. Svakodnevni politički diskursi stvaraju povoljnu atmosferu za radikalizaciju stvaranjem osećaja pretnje koji može da cirkuliše između stranaka stvarajući začarani krug RWE, koji može dovesti do VRWE.

Kako je ovaj rad pokazao, do sada nijedna zemlja Zapadnog Balkana nije institucionalizovala aktivnosti usmerene na prevenciju i/ili suzbijanje V/RWE. Spoljni akteri igraju ključnu ulogu u negovanju mera P/CVE na Zapadnom Balkanu i većina njihovih napora je usmerena na borbu protiv islamskog ekstremizma. U nekim zemljama, kao što su BiH, Crna Gora i Srbija, postoji potreba za proširenjem analize radikalizacije koja uključuje V/RWE i etnonacionalizam. Ipak, kada je reč o BiH i Srbiji, neke zapadne vlade počele su da ulažu u projekte namenjene borbi protiv V/RWE inspirisane etnonacionalizmom, mada međunarodni fokus na Zapadnom Balkanu ostaje na islamskom ekstremizmu.¹⁴⁹

„Neuspeh da se prepoznaju nove pretnje koje potiču iz promenljivog ekstremističkog miljea, u kombinaciji sa uskim fokusiranjem na dugotrajne opasnosti, mogao bi da osudi region na uzaludnu rutinsku primenu starih ili delimičnih rešenja za aktuelne probleme.”¹⁵⁰

Takođe, postoji nedostatak usaglašenog pristupa zemljama Zapadnog Balkana u vezi sa V/RWE i nedostatak komunikacije o trenutnim programima koji se razvijaju između lokalnih nevladinih organizacija u ovim zemljama.¹⁵¹ Treba se baviti pristupima sprečavanju i/ili suzbijanju V/RWE na Zapadnom Balkanu specifičnim za svaku zemlju i za region, pošto većina RWE grupa deluje regionalno i njihov narativ se

¹⁴² Obrenović, *Novi zov rata u Ukrajini za dobrovoljce iz BiH i Srbije*

¹⁴³ Rovčanin, *Šta trebate znati o poslednjem izveštaju o stanju sigurnosti u BiH*

¹⁴⁴ Bego, *Spotlight on the Western Balkans: far-right trends in the region*, 46–51.

¹⁴⁵ Chua et al., *Responding to Violent Extremism in the Western Balkans*, 15; Buljubašić and Holá, *Historical Trauma and Radicalisation: How Can Intergenerational Transmission of Collective Traumas Contribute to (Group) Radicalisation?*, 13–16.

¹⁴⁶ Kuloglija et al., *Balkan States Failing to Address Threat from Far-Right Extremism*

¹⁴⁷ Chua et al., *Responding to Violent Extremism in the Western Balkans*, 18, 28.

¹⁴⁸ Bego, *Spotlight on the Western Balkans: far-right trends in the region*, 46–51.

¹⁴⁹ Fetiu et al., *Preventing Violent Extremism in the Balkans and the Mena: Strengthening Resilience in Enabling Environment*, 17.

¹⁵⁰ GCERF i Atlantic Initiative, *Rehabilitation and Reintegration of Returning Foreign Terrorist Fighters (RFTFs) and Their Families in the Western Balkans Regional Needs Assessment*, 2–3.

¹⁵¹ Fetiu et al., *Preventing Violent Extremism in the Balkans and the Mena: Strengthening Resilience in Enabling Environment*, 21.

proteže dalje od zemlje porekla. Aktivnosti P/CVE treba da imaju pristup odozdo prema gore i odozgo prema dole i da se zasnivaju na inkluzivnosti i pripadnosti. Ovaj rad nudi opšte regionalne preporuke i preporuke specifične za svaku zemlju za P/CVE.

Preporuke

1. Na Zapadnom Balkanu, VRWE je duh prošlosti koji proganja budućnost. Projekte **tranzicione pravde i izgradnje mira** treba prilagoditi za sprečavanje i suzbijanje VRWE. Treba uspostaviti mrežu nevladinih organizacija Zapadnog Balkana sa širokom ekspertizom. Da spomenemo samo neke: Atlantska inicijativa u BiH, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Kosovski centar za sigurnosne studije, Institut za demokratiju i medijaciju u Albaniji i Nexus u Severnoj Makedoniji. Mreža treba da razvije osnovne programe P/CVE, dizajn istraživanja i inicijative javnog zastupanja. Takođe, organizacije sa iskustvom u P/CVE treba da osnaže omladinske aktiviste i lokalne nevladine organizacije i poboljšaju olakšavanje razmene informacija među ključnim državnim akterima i akterima P/CVE.
2. Potrebna su **detaljnija empirijska istraživanja VRWE** na Zapadnom Balkanu i njegovim lokalnim specifičnim, regionalnim i međunarodnim vezama. Cilj ovakvog istraživanja je trostruk: bolje razumeti aktere i faktore koji doprinose radikalizaciji koja može da dovede do VRWE, senzibilisati javnost / civilno društvo na Balkanu i signalizirati potencijalne bezbednosne pretnje. Istraživanja treba da sprovedu i prate nezavisne organizacije sa velikim iskustvom u istraživanju nasilnog ekstremizma. Rezultate i preporuke treba dostaviti lokalnim, regionalnim i međunarodnim akterima, kao što su ministarstvo bezbednosti, obaveštajna služba i diplomate.
3. Kroz **regionalnu saradnju**, lokalni akteri poput nevladinih organizacija, naučnika i novinara moraju se snažno zalagati za pravne i institucionalne reforme radi hvatanja u koštac sa VRWE. Zalaganje za sprovođenje zakona trebalo bi da bude prioritet, kao što je zagovaranje oštrog kažnjavanja nasilja i incidenata koje aktivisti RWE počinu onlajn ili lično, inkriminacija aktivnosti i zabrana RWE organizacija koje imaju potencijala za nasilje. Manje organizacije zasnovane na zajednici treba da budu osnažene za operativne aktivnosti i aktivnosti javnog zastupanja.
4. Pored strukturnih faktora, najveću pažnju treba posvetiti **obrazovanju**. Razvijanje veština kritičkog mišljenja, građanskog angažovanja i medijske pismenosti može da podstakne razvoj promišljenih, tolerantnih i otvorenih pogleda na svet. Poželjne su neformalne inicijative, kao što je obrazovanje državnih službenika, koje mogu dopuniti obavezno obrazovanje, ali ga ne mogu zameniti. Stoga nastavni planovi i programi koji su razvili multiperspektivnost u nastavi istorije, obuku nastavnika usredsređenu na učenike i kritičko mišljenje treba da budu deo reformi na Zapadnom Balkanu. Inicijative za medijsku pismenost treba da obuhvate širu ciljnu publiku, da omoguće otkrivanje lažnih vesti i da podučavaju veštine kritičkog razmišljanja.
5. Važno je osveščivanje o onlajn-rizicima VRWE. Lokalni akteri treba da razviju **onlajn-preventivne mere** za suzbijanje toksičnih ali „graničnih” RWE izraza i efikasnije suzbijanje lažnih vesti i teorija zavere sa direktnim porukama i odgovorima prikladnim za mlade i stare.
6. Mediji koji imaju veliku publiku snose veliku odgovornost za nekritičko prenošenje informacija. Treba unaprediti **nezavisno istraživačko i TV/radio novinarstvo** kroz obuku novinara o RWE, posebno mladih, potencijalnih novinara, ali i novinara javnih medija. Ove aktivnosti treba da vode novinarske organizacije koje imaju iskustva sa nasilnim ekstremizmom, kao što je Balkanska istraživačka mreža, i pojedinci sa značajnim iskustvom u oblasti V/RWE, na primer, slobodni novinari.
7. Nenasilna aktivnost RWE rezultira traženjem „sivih” zona u kojima će operisati, posebno u Albaniji, BiH, Crnoj Gori i Srbiji. Vlasti treba pažljivo da prate ove aktivnosti i upravljaju njima. Službe bezbednosti na Zapadnom Balkanu moraju prepoznati međunarodno umrežavanje i aktivnosti RWE organizacija i pojedinaca koji su skloni nasilju kroz razmenu informacija i preventivni rad policije. Zato treba ulagati u razumevanje, identifikovanje i upravljanje potencijalnim pretnjama VRWE u sistemu krivičnog pravosuđa (služba bezbednosti, pravosuđe i zatvori). Da bi se ovo postiglo, treba sprovesti opsežnu obuku koju bi vodili stručnjaci za V/RWE. Obuka može da obuhvati razmenu znanja o fenomenima i načinima rešavanja problema VRWE. Stručnjacima za krivično pravosuđe potrebno je bolje razumevanje odgovornosti i uputstva o tome kako da iskoriste trenutni pravni okvir za intervencije, posebno u vezi sa nenasilnim aktivnostima RWE.

8. U BiH, Crnoj Gori i Srbiji treba ojačati glasove pomirenja među verskim zajednicama (Srpska pravoslavna crkva, Katolička crkva i Islamska zajednica) i uključiti ih u programe za sprečavanje i suzbijanje VRWE. U slučaju BiH, treba ojačati Međureligijsko vijeće i uključiti ga u projekte P/CVE.
9. U pogledu aktivnosti P/CVE, treba razmotriti razvoj taktike za otkrivanje mladih izloženih riziku i ugroženih zajednica, privući ih da učestvuju u pažljivo osmišljenim intervencijama. Razumevanjem osnovnih kontekstualnih faktora i reagovanjem na njih i uočavanjem ranih znakova radikalizacije praktičari bi mogli da dopru do mladih. Pojedinačne intervencije, kao što su psihološki tretmani, treba da utiču na osnovne uzroke radikalizacije. Intervencije u zajednici treba da izgrade međuetnički dijalog i da budu uključene u nenasilno ponašanje RWE kako bi se osigurala društvena kohezija i ublažavanje marginalizacije, društvenih frakcija i podela. Ako nisu u mogućnosti da regrutuju ciljane rizične pojedince i zajednice, oni koji su sa njima povezani treba da budu angažovani, na primer, kroz sport, religiju ili slične institucije koje se odnose na zajednicu. Takođe, izuzetno je važno olakšati susrete, izgraditi veze i investirati u putovanja mladih unutar i između zemalja Zapadnog Balkana radi interkulturalnog i međuetničkog iskustva i učenja.

O autoru:

Mirza Buljubašić je kriminolog i radi na Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina). Ima veliko kvantitativno i kvalitativno istraživačko iskustvo i interdisciplinarni fokus i proučava kolektivno nasilje, ekstremizam i njihove različite unakrsne perspektive, kao što su zverstva, međugeneracijske traume i reakcija/rekonstrukcija društva. Prethodno je radio u brojnim istraživačkim organizacijama i organizacijama za javno zastupanje koje se bave pitanjima vezanim za kriminal. Mirzine radove su, između ostalih, objavljivali Oxford University Press, *International Criminal Law Review*, *Criminal Justice Issues* i *Criminal Justice Studies: A Critical Journal of Crime, Law and Society*.

Bibliografija

- Apelacioni sud Crne Gore (2021). *Saopštenje za javnost povodom predmeta „Državni udar“*. <https://sudovi.me/ascg/sadrzaj/77Yg>
- Atlantic Initiative. (2018). *Countering violent extremism baseline program*. <https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2018/12/BiH-CVE-Survey-December-2018-Final-X-1.pdf>
- Azinović, V. (2018). *Understanding violent extremism in the Western Balkans*. Western Balkans Extremism Research Forum. https://www.britishcouncil.ba/sites/default/files/erf_report_western_balkans_2018.pdf
- Bećirević, E. (2018). *Bosnia and Herzegovina report*. Western Balkans Extremism Research Forum. https://www.britishcouncil.ba/sites/default/files/erf_bih_report.pdf
- Bećirević, E., Halilović, M. and Azinović, V. (2017). *Radicalisation and violent extremism in the Western Balkans*. https://www.britishcouncil.ba/sites/default/files/erf_literature_review_2017_radicalisation_and_violent_extremism.pdf
- Bego, F. (2021). *Albania*. U: J. Mulhall and S. Khan-Ruf (Eds.), *State of hate. Far-right extremism in Europe 2021* (pp. 59–62). Hope not Hate, Amadeu Antonio Foundation and Expo Foundation. <https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/wp-content/uploads/2021/02/ESOH-LOCKED-FINAL.pdf>
- Bego, F. (2021). *Spotlight on the Western Balkans: Far-right trends in the region*. U: J. Mulhall i S. Khan-Ruf (Eds.), *State of hate. Far-right extremism in Europe 2021* (pp. 46–52). Hope not Hate, Amadeu Antonio Foundation and Expo Foundation. <https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/wp-content/uploads/2021/02/ESOH-LOCKED-FINAL.pdf>
- Bego, F. (2021). *Serbia*. U: J. Mulhall and S. Khan-Ruf (Eds.), *State of hate. Far-right extremism in Europe 2021* (pp. 107–111). Hope not Hate, Amadeu Antonio Foundation and Expo Foundation. <https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/wp-content/uploads/2021/02/ESOH-LOCKED-FINAL.pdf>
- Beha, A. and Selaci, G. (2018). Statebuilding without exit strategy in Kosovo: Stability, clientelism, and corruption. *Region*, 7(2), 97–124.
- BIRN (2016). *Montenegro: Key political parties*. <https://balkaninsight.com/2016/10/11/montenegro-key-political-parties-10-08-2016/>
- Biserko, S. (2012). *Yugoslavia's implosion: The fatal attraction of Serbian nationalism*. The Norwegian Helsinki Committee.
- Buljubašić, M. (2019). Predetermined for war? A trace of intergenerational transmission of war legacies among ethnically divided post-war generation from Bosnian urban areas. *Security Dialogues*, 10(2), 77–94.
- Buljubašić, M. and Holá, B. (2021). *Historical trauma: How can the intergenerational transmission of collective traumas contribute to (group) radicalisation?* Atlantic Initiative. https://atlanticinitiative.org/historical-trauma-and-radicalisation/?utm_source=rssiutm_medium=rss&utm_campaign=historical-trauma-and-radicalisation
- Bundesamt für Verfassungsschutz. (2019). *Fachinformation: Teilorganisationen der Partei "Alternative für Deutschland"* (AfD). <https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/kurzmeldungen/DE/2019/fachinformation-zu-teilorganisationen-der-afd.html>
- Carter, E. (2018). Right-wing extremism/radicalism: Reconstructing the concept. *Journal of Political Ideologies*, 23(2), 157–182.
- Chua, S., Joma, G., Lishchenko, A., Lobo, J. Mejia, L. and Taylor, M. (2020). *Responding to violent extremism in the Western Balkans*. https://www.sps.nyu.edu/content/dam/spssps/academics/departments/center-for-global-affairs/pdfs/NYU_Report_on_Western_Balkans.pdf
- Colborne, M. (2019). *Croatia key to Ukrainian far-right's international ambitions*. <https://balkaninsight.com/2019/07/18/croatia-key-to-ukrainian-far-rights-international-ambitions/>
- Colborne, M. (2020). *Levijatan: Serbian animal rights vigilantes go to the polls*. <https://www.bellingcat.com/news/2020/06/18/levijatan-serbian-animal-rights-vigilantes-go-to-the-polls/>
- Congressional Research Service. (2021). *Kosovo: Background and U.S. policy*. <https://sgp.fas.org/crs/row/R46175.pdf>
- Counter-Terrorism Committee Executive Directorate. (2020). *Member States concerned by the growing and increasingly transnational threat of extreme right-wing terrorism*. United Nations Security Council. https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/files/documents/2021/Jan/cted_trends_alert_extreme_right-wing_terrorism.pdf

Denoeux, G. and Carter, L. (2009). *Guide to the drivers of violent extremism*. CreateSpace Independent Publishing Platform.

Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2021). *Albania 2021 Report*. Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2021 Communication on EU Enlargement Policy. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/albania-report-2021_en

Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2021). *Bosnia and Herzegovina 2021 Report*. Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2021 Communication on EU Enlargement Policy. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/bosnia-and-herzegovina-report-2021_en

Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2021). *Kosovo* 2021 Report*. Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2021 Communication on EU Enlargement Policy. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/kosovo-report-2021_en

Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2021). *Montenegro 2021 Report*. Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2021 Communication on EU Enlargement Policy. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/montenegro-report-2021_en

Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2021). *North Macedonia 2021 Report*. Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2021 Communication on EU Enlargement Policy. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/north-macedonia-report-2021_en

Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations (2021). *Serbia 2021 Report*. Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2021 Communication on EU Enlargement Policy. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/serbia-report-2021_en

Eisentraut, S. and de Leon, S. (2018). *Propaganda and disinformation in the Western Balkans: How the EU can counter Russia's information war*. Konrad Adenauer Stiftung. <https://www.kas.de/en/analysen-und-argumente/detail/-/content/propaganda-and-disinformation-in-the-western-balkans-how-the-eu-can-counter-russia-s-information-war>

Fetiu, A., Mishkova, D., Bećirević, E., Stanchev, E., Vrugtman, L., Petrović, P., Evstatiev, S. and Doklev, S. (2021). *Preventing violent extremism in the Balkans and the Mena: Strengthening resilience in enabling environment*. <https://www.prevex-balkan-mena.eu/wp-content/uploads/2021/01/D5.1-Policy-brief-the-Balkans-1.pdf>

GCERF, and Atlantic Initiative. (2021). *Rehabilitation and reintegration of returning foreign terrorist fighters (RFTFs) and their families in the Western Balkans regional needs assessment*. <https://www.gcerf.org/wp-content/uploads/2015/12/GCERF-RNA-Western-Balkans-final.pdf>

Gjeta, A. (2021). *Albania remains hostage to its communist past*. <https://balkaninsight.com/2021/05/21/albania-remains-hostage-to-its-communist-past/>

Halilović, M. and Veljan, N. (2021). *Exploring ethno-nationalist extremism in Bosnia and Herzegovina*. <https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2021/07/Exploring-ethno-nationalist-extremism-in-Bosnia-and-Herzegovina.pdf>

Halilovic Pastuovic, M., Wylie, G., Göldner-Ebenthal, K., Hülzer, J. M. and Dudoue, V. (2020). *Preventing and addressing violent extremism: A conceptual framework*. Trinity College Dublin and Berghof Foundation. https://www.pave-project.eu/downloads-and-videoclips/downloads-and-videoclips/PAVE_Paper_Theoretical%20framework%20paper_%20New%20layout_final1.pdf

Hone, M. J. (2020). *How ethnic and religious nationalism threaten the Bosnian state*. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 40 (1), Article 8, 58–77.

Huszka, B. and Lessenska, T. (2020). *Viral vulnerability: How the pandemic is making democracy sick in the Western Balkans*. European Council of Foreign Relations. <https://ecfr.eu/publication/viral-vulnerability-how-the-pandemic-is-making-democracy-sick-in-the-western-balkans/>

- Janjevic, D. (2017). *Greater Albania – Bogeyman or a pipe dream?*. <https://amp.dw.com/en/greater-albania-bogeyman-or-a-pipe-dream/a-38705227>
- Jovanovic, J. (2021). *Call to lynch: The war of words threatening Montenegro's delicate balance*. <https://balkaninsight.com/2021/08/02/call-to-lynch-the-war-of-words-threatening-montenegros-delicate-balance/>
- Kajosevic, S. (2021). *Serbian Church leader's enthronement raises tensions in Montenegro*. <https://balkaninsight.com/2021/09/03/serbian-church-leaders-enthronement-raises-tensions-in-montenegro/>
- Kambovski, V., Georgieva, L. and Trajanovski, N. (2020). *National approaches to extremism. North Macedonia*. European Institute of the Mediterranean. https://h2020connekt.eu/wp-content/uploads/2021/01/North-Macedonia_CONNEKT_Approaches_to_extremism.pdf
- Karcic, H. (2021). *Separatism reloaded: How did Montenegro end up in limbo?* <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-separatism-reloaded-how-did-montenegro-end-up-in-limbo/2223222#>
- Kelly, L. (2019). *Overview of research on far-right extremism in the Western Balkans*. <https://core.ac.uk/download/pdf/237087152.pdf>
- Klacar, B. (2020). *Serbia's right-wing shift risks fuelling extremism*. <https://balkaninsight.com/2020/08/04/serbias-right-wing-shift-risks-fuelling-extremism/>
- Kovacevic, D. (2019). *Bosnia's Dodik looks far right for foreign friends*. <https://balkaninsight.com/2019/02/18/bosnias-dodik-looks-far-right-for-foreign-friends>
- Kraja, G. (2021). *Cultural drivers of radicalisation*. http://www.gkss.org/repository/docs/WP-5.1-Kosovo-report_967265.pdf
- Kuloglija, N. (2020). *In Bosnian river town, far-right symbols and a link to Ukraine*. <https://balkaninsight.com/2020/11/06/in-bosnian-river-town-far-right-symbols-and-a-link-to-ukraine/>
- Kuloglija, N. (2020). *Ultra-right groups show their face in Bosnian town*. <https://balkaninsight.com/2020/05/12/ultra-right-groups-show-their-face-in-bosnian-town/>
- Kuloglija, N. (2021). *Bosnian far-right movement weds Bosniak nationalism, neo-Nazism*. <https://balkaninsight.com/2021/06/02/bosnian-far-right-movement-weds-bosniak-nationalism-neo-nazism/>
- Kuloglija, N. (2021). *Bosnia and Herzegovina*. U: J. Mulhall and S. Khan-Ruf (Eds.), *State of hate. Far-right extremism in Europe 2021* (p. 65). Hope not Hate, Amadeu Antonio Foundation and Expo Foundation. <https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/wp-content/uploads/2021/02/ESOH-LOCKED-FINAL.pdf>
- Kuloglija, N., Stojanovic, M., Mejdini, F., Kajosevic, S. and Stojkovski, B. (2021). *Balkan states failing to address threat from far-right extremism*. <https://balkaninsight.com/2021/01/29/balkan-states-failing-to-address-threat-from-far-right-extremism/>
- Kuloglija, N. and Husarić, A. (2022). *Serb Volunteers Answer Call to Fight in Ukraine*. <https://balkaninsight.com/2022/03/08/serb-volunteers-answer-call-to-fight-in-ukraine/>
- Losh, J. (2016). *Putin's Angels: The bikers battling for Russia in Ukraine*. <https://www.theguardian.com/world/2016/jan/29/russian-biker-gang-in-ukraine-night-wolves-putin>
- Malesevic, S. and Trost-Pavasovic, T. (2018). *Nation-States and Nationalism*. U: G. Ritzer (Eds.), *Wiley Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Wiley Blackwell.
- Milekic, S., Ristic, M., Zivanovic, M., Dzidic, D. (2017). *Far-right Balkan groups flourish on the net*. <https://balkaninsight.com/2017/05/05/far-right-balkan-groups-flourish-on-the-net-05-03-2017/>
- Ministry of Internal Affairs. (2018). *National Strategy against Terrorism and Action Plan 2018–2023*. <https://kryeministri.rks-gov.net/wp-content/uploads/2019/08/STRATEGJIA-SHTET%C3%8BRORRE-KUND%C3%8BR-TERRORIZMIT-ANGL.pdf>
- Morrison, K. (2018). *Nationalism, identity and statehood in post-Yugoslav Montenegro*. Bloomsbury Academic.
- Mujanovic, J. (2019). *Why Serb nationalism still inspires Europe's far right*. <https://balkaninsight.com/2019/03/22/why-serb-nationalism-still-inspires-europes-far-right/>
- Mujkić, S. (2019). *Bosnian branch of 'Putin's Angels' enjoys political backing*. <https://detektor.ba/2019/03/15/bosnian-branch-of-putins-angels-enjoys-political-backing/?lang=en>
- Mujkić, S. (2019). *How Russian fighters train Serb teens at 'military-patriotic' camps*. <https://detektor.ba/2019/07/19/how-russian-fighters-train-serb-teens-at-military-patriotic-camps/?lang=en>
- Mujkić, S. (2019). *Ukraine war veterans bind Russia and Bosnian Serbs*. <https://detektor.ba/2019/05/22/ukraine-war-veterans-bind-russia-and-bosnian-serbs/?lang=en>
- Neofotistos, V. P. (2019). *Sport and nationalism in the Republic of North Macedonia*. *Focaal*, 85, 110–122.
- Obrenovic, M. (2020). *Under Cossack banner, Russian ties with Balkan fighters strengthened*. <https://balkaninsight.com/2020/10/16/under-cossack-banner-russian-ties-with-balkan-fighters-strengthened/>

- Obrenović, M. (2021). *Novi zov rata u Ukrajini za dobrovoljce iz BiH i Srbije*. <https://detektor.ba/2021/04/09/novi-zov-rata-u-ukrajini-za-dobrovoljce-iz-bih-i-srbije/>
- Office of the Prime Minister. (2015). *Strategy for the prevention of violent extremism and radicalism that leads to terrorism 2015–2020*. https://kryeministri.rks-gov.net/repository/docs/STRATEGJIA_parandalim_-_SHQIP.pdf
- Papović, B. i Kovačević, M. (2021). *Rast desničarskog ekstremizma u Crnoj Gori: Građanska država na ispitu*. https://www.cdtmn.org/wp-content/uploads/2021/03/Rast-desnicarskog-ekstremizma-u-Crnoj-Gori_WEB-Preview-3.pdf
- Pauwels, A. (2021). *Contemporary manifestations of violent right-wing extremism in the EU: An overview of P/CVE practices*. https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/2021-04/ran_adhoc_cont_manif_vrwe_eu_overv_pcve_pract_2021_en.pdf
- PAVE. (2021). *Focus-group in North Mitrovica with the Serbian community to examine the issue of online and offline (de) radicalization*. <https://www.pave-project.eu/news/focus-group-in-north-mitrovica>
- Pekmez, I. (2021). *Black-clad 'humanitarians' promote pro-Russian agenda in Bosnia*. <https://detektor.ba/2021/04/05/black-clad-humanitarians-promote-pro-russian-agenda-in-bosnia/?lang=en>
- Petrović, P. (2018). *The problem of Islamist extremism in Serbia: What are the drivers and how to address them*. Western Balkans Research Forum. British Council. https://www.britishcouncil.rs/sites/default/files/policy_brief_serbia.pdf
- Petrović, P. i Ignjatijević, M. (2022). *Migranti odlaze, mržnja ostaje antimigrantska ekstremna desnica u Srbiji. Preveš and BCBP*. <https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2022/03/Migranti-odlaze-mrznja-ostaje-%E2%80%93-antimigrantska-ekstremna-desnica-u-Srbiji-1.pdf>
- Qirjazi, R. and Shehu, R. (2018). *Community perspectives on preventing violent extremism in Albania*. <https://berghof-foundation.org/library/community-perspectives-on-preventing-violent-extremism-in-albania>
- Radicevic, N. (2019). "We Are Their Voice": German far-right builds Balkan alliances. <https://balkaninsight.com/2019/10/24/we-are-their-voice-german-far-right-builds-balkan-alliances/>
- Radio slobodna Evropa. (2021). *Ukinuta presuda za 'državni udar' u Crnoj Gori, DPS tvrdi rezultat pritiska na sud*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/31087966.html>
- Rovčanin, H. (2021). *Šta trebate znati o posljednjem izvještaju o stanju sigurnosti u BiH*. <https://detektor.ba/2021/03/29/sta-trebate-znati-o-posljednjem-izvjestaju-o-stanju-sigurnosti-u-bih/>
- Rustemi, A. (2021). *Far-right trends in south eastern Europe: The influences of Russia, Croatia, Serbia and Albania*. The Hague Centre for Strategic Studies. https://www.jstor.org/stable/resrep24202?seq=1#metadata_info_tab_contents
- Rudic, F. (2018). *Montenegro detains pro-Putin bikers escorting Serbian Patriarch*. <https://balkaninsight.com/2018/10/16/montenegro-detains-pro-putin-bikers-escorting-serbian-patriarch-10-16-2018/>
- Rudic, F. (2019). *Bosnian Serb War Commissions 'seeking to revise truth': Academics*. <https://balkaninsight.com/2019/02/21/bosnian-serb-war-commissions-seeking-to-revise-truth-academics/>
- Saveski, Z. and Sadiku, A. (2012). *The radical right in Macedonia*. <https://library.fes.de/pdf-files/id-moe/09568.pdf>
- Schmid, A. P. (2014). *Violent and non-violent extremism: Two sides of the same coin?* ICCT Research Paper. <https://icct.nl/publication/violent-and-non-violent-extremism-two-sides-of-the-same-coin/>
- Shtuni, A. (2016). *Dynamics of radicalization and violent extremism in Kosovo*. United States Institute of Peace. <https://www.usip.org/sites/default/files/SR397-Dynamics-of-Radicalization-and-Violent-Extremism-in-Kosovo.pdf>
- The Atlantic Initiative Team. (2020). *Muslims in Montenegro after the elections, and fear of the future*. Newsletter 03. <https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2020/09/Newsletter-septembar-2020-ENG.pdf>
- Tomić, S. (2021). *Edina Bećirević: Desnica jača, političari pospješuju ekstremizam*. <https://www.6yka.com/novosti/edina-becirevic-desnica-jaca-politricari-pospjesuju-ekstremizam>
- Tomovic, D. (2017). *Key witness in Montenegro 'coup' trial to testify*. <https://balkaninsight.com/2017/10/25/controversy-soars-over-montenegro-coup-s-protected-witness-testimony-10-24-2017/>
- Tregoures, L. (2019). *Kosovo, the global far right, and the threat to liberalism*. https://ecfr.eu/article/commentary_kosovo_the_global_far_right_and_the_threat_to_liberalism/
- Turčalo, S. i Veljan, N. (2018). *Community perspectives on the prevention of violent extremism in Bosnia and Herzegovina*. https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2018/10/CTR_CaseStudy2BiH_e.pdf

- Veljan, N. and Ćehajić, M. (2020). A dangerous nexus? History, ideology and the structure of the contemporary Chetnik movement. *Democracy and Security in Southeastern Europe*, VII(1), 22–40. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=873357>
- Veljan, N. and Cehajic-Campara, M. (2021). *Gender ideologies: How extremists exploit battles over women's rights and drive reciprocal radicalisation*. Atlantic Initiative.
- Vio, E. (2019). 'Young patriots': Serbia's role in the European far-right. <https://balkaninsight.com/2019/11/19/young-patriots-serbias-role-in-the-european-far-right/>
- Voice of America. (2020). *Montenegro denounces protest attack on embassy in Serbia*. <https://www.voanews.com/a/europe-montenegro-denounces-protest-attack-embassy-serbia/6182051.html>
- Volkan, V. D. (2009). Large-group identity, international relations and psychoanalysis. *International Forum of Psychoanalysis*, 18 (4), 206–213.
- Vucic, M. (2021). *Hate, lies and vigilantes: Serbian 'anti-vaxxer' brigade plays with fire*. <https://balkaninsight.com/2021/09/21/hate-lies-and-vigilantes-serbian-anti-vaxxer-brigade-plays-with-fire/>
- Vujanović, J. M. (2021). *Mim stranice kao lideri javnog mnjenja u izbornoj kampanji za parlamentarne izbore u Crnoj Gori 2020. godine*. *Baština*, 53, 341–353. <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0353-90082153341V>
- Zdravkovski, S. (2021). *North Macedonia*. U: J. Mulhall and S. Khan-Ruf (Eds.), *State of hate. Far-right extremism in Europe 2021* (pp. 100–101). Hope not Hate, Amadeu Antonio Foundation and Expo Foundation. <https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/wp-content/uploads/2021/02/ESOH-LOCKED-FINAL.pdf>
- Zdravkovski, A. and Morrison, K. (2014). The Orthodox Churches of Macedonia and Montenegro: The quest for autocephaly. In S. P. Ramet (Ed.), *Religion and politics in post-socialist central and southeastern Europe* (pp. 240–262). Palgrave Studies in Religion, Politics, and Policy. Palgrave Macmillan.
- Zivanovic, M. (2020). *Russian 'Night Wolves' bikers support Montenegro Church protests*. <https://balkaninsight.com/2020/01/17/russian-night-wolves-bikers-support-montenegro-church-protests/>

INFORMACIJE O EU

Onlajn

Informacije o Evropskoj uniji na svim zvaničnim jezicima EU dostupne su na veb-sajtu Europa: https://europa.eu/european-union/index_en

Publikacije EU

Publikacije EU možete preuzeti ili poručiti, besplatno ili uz plaćanje, na: <https://op.europa.eu/en/publications>. Više primeraka besplatnih publikacija možete dobiti preko Europe Direct ili svog lokalnog informativnog centra (videti https://europa.eu/european-union/contact_en).

Pravo EU i srodni dokumenti

Za pristup pravnim informacijama EU, uključujući zakonodavstvo EU od 1952. godine na svim zvaničnim jezicima posetite EUR-Lex na: <http://eur-lex.europa.eu>

Otvoreni podaci EU

EU Open Data Portal (<http://data.europa.eu/euodp/en>) pruža pristup paketima podataka iz EU. Podaci se mogu besplatno preuzimati i ponovo koristiti, i u komercijalne i u nekomercijalne svrhe.

Radicalisation Awareness Network

Practitioners

Publications Office
of the European Union